

ҚАЗАҚ/АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕР, ТІЛДІК СИПАТЫ

Қырғызбай Жансұлу Абдуллақызы

Алматы қаласы, әл-Фараби ат.ҚазҰУ,
филология және әлем тілдері факультеті

Ғылыми жетекшісі: Медетбекова П.Т.

Аңдатпа

Бүгінгі таңда қай елдің қоғамында болмасын жалқы есімдердің ролі ерекше, ал мақалада қазақ/ағылшын тіліндегі жалқы есімдердің қолданылуы аясы мен тілдік сипаты жайында айтылған. Жалқы есім мағынасына қарай компоненттер түрлері сөз болған.

Адам тілдік таңбалар көмегімен өзінің ақиқат шындықты түйсінуі мен ой-өрісінің жұмысын білдіреді. Тілдік таңбалар адамның қуат сақтау, ыңғайлы қарым-қатынасқа жетудегі еңбегінің жемісі: басқа адамның назарын қандай да бір затқа аудару үшін қайта-қайта ол адамды сол заттың қасына алып келу міндетті емес. Мұндай әрекетті сөзбен (я бірнеше сөзбен) алмастыруға болады. Сондықтан, тілдік таңбалар-дың формасы мен мазмұны болады. Тілдік таңбаның формасы мен мазмұнының ара-қатынасы лингвистикада *номинация* терминімен белгіленген. Номинацияның жеке қасиет-теріне байланысты заттардың атаулары екі түрлі топқа бөлінген: жалпы есімдер және жалқы есімдер.

Жалқы есім мағынасының кем дегенде төрт компонентін атауға болады:

а) интродуктивті – мағынаның мұндай компоненті «Осындай зат бар» деп тұрғандай көрінеді. Бұл компонент барлық зат атаулы тілдік таңбаларға –жалпыға да жалқыға да тиесілі.

ә) классификациялаушы – заттың белгілі бір классқа тиістілігі. Ал аталмыш класс зат есімінің денотаты болып табылады. Мәселен, антропонимдердің денотаттары деп адамдарды, зоонимдердің денотаттары – аңдар, топонимдердікі – континенттер, мұхиттар мен теңіздер, елдер, өзендер, аралдар, көшелерді т.б. анықтайды. Бұл мағыналық компонент, өз кезегінде зат туралы келесідей мәлімет береді: «Бұл зат – адам (өзен, құрылыс нысаны т.б.)».

б) индивидуалдаушы – атаудың берілген денотаттың ішінен бір ғана затқа тиесілі болуы. Аталмыш зат, өз кезегінде есімнің референті болады. (а), (ә) және (б) компоненттері бірігіп, зат туралы келесідей мәлімет береді: «Аты Джон болатын адам бар», «Біз айтып өткен өзеннің аты – Ниагара» және т.б.

в) сипаттаушы – әңгімелесушілердің сөздің мәні кімде немесе неде екенін түсінулерін қамтамасыз ететін референт қасиеттерінің жиынтығы. Мұндай мағыналық компонент, мәселен Ниагара жалқы есімі келесідей мәлімет береді: «бұл өзен Солтүстік Америкада ағады және әлемдегі ең үлкен водопад болып табылады» [1].

Ономастика саласы қалыптасқаннан бері ғалымдар көбірек көңіл бөліп, жалқы есімдердің түрлерін анықтаған. Соның негізінде «ономастикалық кеңістік» термині қалыптасқан, яғни онимдердің разряд түріне қарай ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайтын онимдер (антропоним, топоним, космоним, зооним) және өзектен тыс шектік онимдер (эргоним, идеоним, библионим т.б.) деп ажыратылған [2].

Тіл ғылымы динамикалық түрде дамып отыратын аса маңызды ғылым салаларының бірі болғандықтан, оның құрылымдық бірліктері, мағыналық бөлшектері және қатысымдық тұлғалары адам болмысымен тығыз байланыста талданып, жаңа тұжырымдамалармен толығы түсуде. Тілді барша тыныс-тіршіліктің көзі деп қарастырған ғалымдар тілдік фактілерді пәнаралық байланыс негізінде зерттеген орынды деп есептеген.

Осыған орай, лингвистиканың да аясы кеңейіп, тың бағыттар жүйеленіп, ғылымдар сабақтастығынан туындаған өзекті салалар дүниеге келді. Қазіргі тіл білімінің маңызды мәселелері қатарында тілдің танымдық қызметін айқындайтын когнитивті лингвистиканың

қалыптасып дамуын айтуға облады. Тіл ғылымының бұл саласы адамның ойлау жүйесінің табиғатын, ішкі заңдылықтарын қарастырудың жаңа үлгісін құрайды.

Психоллингвистика пәнімен тығыз байланыста қарастырыла отырып, когнитивті лингвистика сана, адамның оны қабылдауы, сыртқы ортамен үздіксіз қатынаста болу, тану, бақылау, пайымдау сияқты проблемаларды ұғым, семантика тұрғысынан талдап көрсетуге бағытталған, сондықтан оның өзге аспектілермен бірге кең көлемде дамып келе жатқан екі түрлі бағытын атаған орынды:

1) когнитивті грамматика, когнитивті психология және т.б.

2) концептуалды семантика, фреймдік семантика және т.б.

Концептуалды семантика танымдық процесті ұғымдардың пайда болуы, трансформациялануы (бір күйден екінші күйге ауысуы) тұрғысынан түсіндіреді, нәтижесінде адамның концептуалды жүйесі үнемі толығу үстінде болатын процесс деген қорытынды жасалынады. Когнитивті терминдер сөздігінде оған төмендегідей анықтама беріледі: «Когнитивная лингвистика – лингвистическое направление, в центре которого находится язык как общий когнитивный механизм, как когнитивный инструмент – система знаков, играющих роль в репрезентации и в трансформации информации» [3].

С. Аманжолов: «... жаңа заттың аты семантиканың үш заңы бойынша аталады: функциясына қарай, ұқсастығына қарай, бүтіннің бөлшегі есебінде», – деген тужырымнан кейін «семасиологияның мәселелерін» сана арқылы қабылдау, ойлау жүйесі негізінде тану нәтижесінде алуан түрлі ассоциативті белгілерге сүйене қалыптасқан принциптер бойынша талдап көрсетуге тырысқан. Айталық, қабылдау – бұл философияда да, физиологияда да әрі нейроғылымдарда да кеңінен қарастырылатын, психология мен когнитивті ғылымның басты ұғымдарын құрайтын, барша информацияларды (хабарларды), әртүрлі объектілерді, процестерді адамдардың сезім мүшелеріне өткізетін не шынайы белгілерін, сапаларын айқындайтын мүмкіндіктері, ал ассоциация дегеніміз – екі түрлі ұғымдарды немесе құбылыстарды бір-бірімен байланыстырудың көрсеткіші. Жалқы есімдердің жасалу үлгілері мен заңдылықтары сол когнитивті модельдердің, концептуалды жүйелердің принциптеріне негізделген және аламның қабылдау ерекшелігінен және ұлттық-мәдени, физио-әлеуметтік тәжірибесінен бастау алады. Осыған орай, адамда туындайтын әр ой қалыпты жағдайдан асып, образды пайымдауға сүйене дамиды: «Жоғарыда келтірілген жер мен су аттарын алсақ та, кісі аттарын алсақ та олар-дың жасалуында белгілі заңдылық барын байқаймыз. Мұндағы кісі атының өзі тоғыз жол яки тоғыз мақсатқа тірелетін көрінеді. Тоғыз жол дегеніміздің бірі – адамзаттың жақсы өмір сүргісі келуіне байланысты. Бұл мақсатқа жету үшін ата-ана өз баласына ең жақсы, ең белгілі, атақты адамның атын қояды. Солай етсе оның баласы да атақты болатындай көрінеді. Мысалы, ислам дінін қабылдаған журт үшін қадірлі, атақты адам сол діннің бастықтары, я сол дін үшін күрескендер болып көрінеді. Сондықтан мұсылман діндегілердің аты бірде таза Мухаммед, Ғали, Омар, Оспан, Ахмет, Садық... болып келеді, бірде солардың басқа сөзбен қосындысы болып келеді (Мухамедсадық, Сапарғали, Қожахмет, т.б)...» [4, 150-153]. Халықтық танымның ең үздік көрсеткішін, шын мәнінде, адамдардың есімдері, олардың қойылу тарихы құрайды. Сәбиге атты сол әулеттегі үлкен не болмаса аса беделді адамдарға қойдырудың себебі де этникалық салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптың айғағы екенін дәл байқаған ғалым қазақ есімдерінің түптөркінін уәжділігін жан-жақты зерттеп, семалыу талдауларына арқау етеді. «Тоғыз жолдың үшіншісі – баланың мінез-құлқы жақсы болуын тілеуден туатын аттар. Мысалы, жібектей болсын десе, қыздың атын Жібек қояды. Жомарт болсын десе, баласына Жомарт, я Мырза деген ат қояды» деп келген ономастикалық бірліктерді С. Аманжолов әрі танымның, әрі психологиялық қабылдаудың нысаны деп қарастырады. «Тоғыз жолдың төртіншісі – бала бай болсын деген үмітпен қойылады. Сондықтан кісі атының соңынан Омархан, Сейілхан, Жұмахан дегенде «хан» қосымшасы айтылса, Омарбай, Сейілбай, Жұмабай дегенде «бай» қосымшасы айтылады. Батыр болсын дегендері белгілі бір батырдың атын қоя салады...» деген пікірдің

түйінін «үміт» сөзі білдіріп тұр. Абстракциялы, дерексіз ұғым адамның ішкі әлеміне үңілуге, оның жан түкпірінде сақтаған «мен» деген ойын аңғаруға көмектесері хақ. Сондықтан осындай жеке коннотативті қабылдаудың үлгісі ретінде С. Аманжолов «тоғыз жолдың сегізіншісін» талдап көрсетеді «... әрбір ата-ананың сүйген, қалаған жер-суының, тау-тасының аты болып кездеседі. Мысалы: Алтай, Орал, Жамбыл, Қазыбек, Есіл, Жайық, т.б.» [5, 149-150]

Қазіргі таңдағы шет тілінің, соның ішінде ағылшын тілінің жалқы есімдерінің номенклатурасы ежелгі және жаңа есімдерден, төлі ағылшын және кірме есімдер, дәстүрлі және ойдан шығарылған, бір-бірінен семантикалық және құрылымдық сипаты бойынша ажыратылатын есімдерден, өзіне ғана тән қасиетке ие мозаиканы елестетеді. Мәселен, *Abraham* ер есіміне шамамен 4000 жыл, бұл есім ағылшын тілінде сөйлейтін елдерде бірнеше ғасыр қатарынан қолданыстан шықпай жүр (соңғы уақытта әсіресе АҚШ-та кең қолданысқа енген), ал орыс тілінен енген әйел есімі *Sonia* XX ғасырдың 20 жылдарында ғана қолданыла бастады [6, 156-249]

Ағылшын тілінің жалқы есімдер санын арттырудың негізгі қайнар көзі болып латын, ежелгі еврей, ежелгі грек тілдері саналады. Сонымен қатар, әдеби шығармалар мен Библияның да ағылшын жалқы есімдерінің дамуы мен ұлғаюына қомақты үлес қосты.

Ағылшын жалқы есімдері тарихи дамудың ұзақ жолын кешті, және бұл жол ағылшын халқы мен тілінің тарихымен тығыз байланыста өтті. Англосакстар, өзге де ежелгі герман тайпалары сияқты, құрылымы бойынша жай (*Froda* – данышпан, карт; *Hwita* – ақ, жарық, жылтыр және т.б.) және күрделі (*Aet-helbeald* – мәртебелі, озат, бөлекше + батыл, қайсар, ержүрек; *Eadgar* – меншік, мүлік; бақыт; бай + найза және т.б.) бір ғана есімді қолданатын.

1. Біртіндеп, жай есімдердің орны күрделі, екі компонентті есімдермен ауысты; XIII ғасырдан кейін олар ағылшын жалқы есім номенклатурасында кездеспейді. Күрделі есімдердің компоненттері ежелгі ағылшын тілінің есім сөздерінің жеке қорынан құрылған болатын. Англосакстар «ізгі» есім сөздердің дуалы қасиеттеріне сеніп, аталмыш есімдер адамға қорғау, қамқор, байлық, денсаулық, амандық, батылдық, даңқ, сый-құрмет т.б алып келетініне күмәнданбаған. Төмендегідей ежелгі ағылшын есімдері осыған дәлел: *aelf* – эльф; *beorht* – жарық, жылтыр, жарқын; *beorn* – адам, жауынгер, батыр; *eald* – ескі, көне, байырғы; *gar* – найза; *gifu*, *gyfu* – сый, сыйлық, мархабат, мейір; *god* – жақсы; рақымды; ұнамды; пайдалы, оңтайлы; шебер; жақсылық, сый; мүлік; *gold* – алтын; *maere* – әйгілі, атақты, тамаша; *raed* – кеңес; шешім; ақыл, даналық; *rice* – құдіретті; жоғары шенді; бай; билік; *sae* – теңіз; көл; *sige* – жеңіс; табыс; *stan* – тас; *sunu* – ұл; ұрпақ; *weard* – күзетші, сақтаушы; қорғаныс; қамқорлық; ие; лорд; *wig* – айқас; пікірталас, дау; соғыс; шайқас; қайрат; әскери күш; *wine* – дос; қорғаныс; *wulf* – қасқыр және т.б. [7]

Ағылшын халқы мен ағылшын тілінің дамуына үлкен саяси оқиға – Солтүстік Франция тұрғындарының (Нормандия) – нормандықтардың 1066 жылы Англияны жаулап алуы. Жаулап алушылар өздерімен бірге антропонимдерін де (осы күнге дейін сақталған *Hugo*, *Ralph*, *Richard*, *Robyrt*, *Roger*, *William* және т.б.) енгізген болатын, көп ұзамай бұл есімдер англосаксон есімдерінің орнын басты. Жаңа есімдер әсіресе билік басындағы қауымның кең қолданысына енді. Тек *Alfryd*, *Edgar*, *Edmund*, *Edward*, *Ethelbert*, *Hilda*, *Mildred* және т.б. санаулы ғана англосаксон есімдерінің қолданысы сақталып қалды.

Ағылшын жалқы есімдерінің ішінде әлі күнге дейін елдің аузынан түспей жүрген есімдерге төмендегідей ойдан шығарылған есімдер жатады: Сиднейдің «Аркадия» романының кейіпкері (1590) – *Pamela*; Сиднейдің «Астрофель мен Стелла» сонеттер циклінің бас кейіпкері (1591) – *Stella*, Спенсердің «Перизаттар ханымы» (Королева фей) поэмасының кейіпкері (1590-96) – *Claribel*; Свифттің «Каденус және Ванесса» поэмасының басты кейіпкерінің есімі (1726) – *Vanessa* және т. б. [8]

Әдебиеттер:

1. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур: заимствование и передача имён собственных с точки зрения лингвистики и теории перевода. – М.:Р. Валент, 2001. – 136 с.
2. Иманбердиева С. Хорезмидің «Мухаббат-Наме» шығармасындағы ономастикалық кеңістік // Қазақ ономастикасының өзекті мәселелері атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана, 2004. – 77 б.
3. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – М., 1994. № 4. – С.17-33.
6. Оразалиева Э.С. Аманжоловтың антропонимдердің танымдық сипаты туралы ой-пікірлері // Қазақ ономастикасының өзекті мәселелері атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана, 2004. – Б. 149-153
7. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. – М.,1980. – С. 156-249.
8. Блох М.Я., Семёнова Т.Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. – М., 2001. – 156 с.